

УДК 39:902.2:728(477.4/51)“185”

ТРАДИЦІЙНЕ ЖИТЛО НАСЕЛЕННЯ ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНОЇ ВОЛИНИ (за архівними джерелами кінця XIX ст.)

Михайло ГЛУШКО

Львівський національний університет імені Івана Франка,
кафедра етнології,
вул. Університетська 1, 79000, Львів, Україна

Микола КРИКУН

Львівський національний університет імені Івана Франка,
кафедра історії Центральної та Східної Європи,
вул. Університетська 1, 79000, Львів, Україна

На основі церковно-приходських літописів Волинського церковно-археологічного товариства, що зберігаються в Центральному державному історичному архіві України в Києві, розглядається традиційне будівництво населення історико-етнографічної Волині наприкінці XIX ст. Зокрема, йдеться про горизонтальне планування селянських помешкань, їхні параметри, будівельний матеріал, технологію зведення стін, кількість вікон і дверей, систему опалення тощо. Увага акцентується також на новітніх тенденціях і явищах у сфері житлового будівництва, частоті та географії їх поширення. Оглядову статтю доповнює добірка архівних документальних свідчень про житло волинян у 1885–1896 роках.

Ключові слова: етнологія, історія, писемні джерела, традиційне житло, історико-етнографічна Волинь, кінець XIX ст.

В українській етнології немає сталої традиції з'ясовувати різні проблемні питання на основі даних писемних пам'яток, тим паче архівних. Цей стан зумовили різні чинники, але передусім брак конкретних описів повсякденного життя і побуту селян, зокрема і народного житлово-господарського комплексу. Однак серед неопублікованих джерел є винятки, якими можна вважати матеріали Волинського церковно-археологічного товариства.

Діяло зазначене Товариство у 90-х роках XIX ст.¹ і залишило після себе значну документальну колекцію, яка має цінність передусім для історичних, етнологічних та археологічних досліджень Волинської губернії. Велику частину архіву Товариства займали т. зв. церковно-приходські літописи, які скла-

---

¹ Микола Костиця, “Волинське-церковно-археологічне товариство та його роль у розвитку краєзнавства,” *Краєзнавство* 1–4 (2005): 43–50.

ли на основі анкет священники. Один із пунктів анкети стосувався місцевих прихожан, зокрема і зовнішнього вигляду їхнього житла².

Літописи Волинського церковно-археологічного товариства є цінним джерелом ще й тому, що народне будівництво історико-етнографічної Волині³, порівняно з традиційним житлово-господарським комплексом Полісся, Бойківщини, Гуцульщини, Лемківщини, Поділля, Середньої Наддніпрянщини, Північної Буковини та інших етнографічних одиниць України, поки що обділене увагою народознавців. Досить зазначити, що за останні півстоліття вони торкалися місцевого житла лише декілька разів, причому в частині публікацій ця ділянка народної культури пов'язувалась з традиціями інших етнографічних груп українців, а не волинян.

Так, відомий знавець сільського будівництва Поділля кінця XIX–XX ст. Тамара Косміна безпідставно зарахувала до подільських явища житлового-господарського комплексу власне історико-етнографічної Волині – навіть крайніх північних районів сучасної Тернопільської (Кременецький, Лановецький Шумський) та Хмельницької (Білогірський, Ізяславський, Красиліський, Полонський, Славутський, Старокостянтинівський, Шепетівський) областей⁴. Інакше кажучи, дослідниця не визнає не лише етнографічну специфіку у сфері традиційної архітектури волинян, а й існування самої Волині як окремої етнографічної одиниці.

Деякі науковці ігнорують Волинь і досі, хоча про неї вже неодноразово йшлося у навчальних посібниках з української етнографії (етнології, народознавства), а також у спеціальних публікаціях, зокрема й наших⁵. Маємо на

² Ігор Тесленко, “Острожчина у фонді Волинського Церковно-Археологічного Товариства,” *Наукові записки Національного університету “Києво-Могилянська академія”* 9, ч. 1 (1999): 135–136.

³ Наприкінці XIX – на початку XX ст. історико-етнографічна Волинь займала значну площу Львівської, Волинської, Рівненської, Тернопільської, Хмельницької, Житомирської та Вінницької областей. Згідно з дослідженнями сучасних етнологів і лінгвістів (діалектологів), тоді північна межа цієї етнографічної одиниці проходила по такій умовній лінії: Володимир-Волинський – Мовчанів – Торчин – Луцьк – Рівне – Гоща – Корець – Новоград-Волинський – Пулини – Івановичі – Черняхів – Старосільці. Звідси у південному напрямку проходила східна межа цієї етнографічної одиниці, а саме по лінії: Старосільці – Коростишів – Андрушівка – Ружин – Дзюньків – Тетіїв. Південна межа історико-етнографічної Волині сягала північних окраїн таких населених пунктів: Тетеїв – Погребище – Друге – Калинівка – Хмільник – Стара Синява – Красилів – Волочиск – Збараж – Зборів – Золочів – Глиняни – Запитів – Жовква – Рава Руська. Її західна межа пролягала передусім правобережжям Західного Бугу (Михайло Глушко, “Історико-етнографічне районування України: сучасний стан і наукові перспективи,” *Народна творчість та етнологія* 3 (2018): 17–18; Іван Матвіяк, *Українська мова і її говори* (Київ: Наук. думка, 1990), 40, 60, 61; Юрій Пуківський, *Календарно-побутова обрядовість українців історико-етнографічної Волині. Монографія* (Львів: Б.в., 2015), 7–8).

⁴ Тамара Косміна, *Сільське житло Поділля (кінець XIX–XX ст.): Історико-етнографічне дослідження* (Київ: Наукова думка, 1980), 7 (карта), 11 (карта) та ін.

⁵ Михайло Глушко, “Історико-етнографічна Волинь локалізація, межі (за матеріалами наукових досліджень другої половини XX – початку XXI ст.),” *III Міжнародний науковий конгрес українських істориків “Українська історична наука на шляху творчого поступу”*. Луцьк, 17–19 травня 2006 р. (Луцьк: РВВ “Вежа” Волинського державного університету імені Лесі Українки, 2007), т. 1, 111–119; Михайло Глушко, “Етнографічне районування української Галичини (За матеріалами наукових до-

увазі описову статтю Валентини Бойченко⁶, в якій авторка свідомо вважає територію між Поліссям й історико-етнографічним Поділлям “перехідною зоною”, хоча залучений нею польовий етнографічний матеріал про народне будівництво, одяг та їжу походить саме з території історико-етнографічної Волині – з Гошанського, Дубенського, Здолбунівського, Корецького, Млинівського, Острозького, Радивилівського, Рівненського районів Рівненської, Кременецького і Шумського районів Тернопільської, Білогірського, Ізяславського, Славутського і Шепетівського районів Хмельницької областей⁷.

Локальної специфіки волинського житла двічі торкався відомий український етнолог і музеєзнавець Архип Данилюк – спершу в окремій журнальній статті⁸, відтак у науково-популярній книжці “Волинь: пам’ятки народної архітектури”⁹. В останній з них, крім загальної характеристики народної архітектури місцевого населення, дослідник подав ще “Каталог пам’яток Волині” (стислу інформацію та графічні зображення п’ятдесяти двох типових об’єктів житлового, господарського і сакрального будівництва) та “Зразки традиційних печей” (описи зовнішнього вигляду і графічні зображення тринадцяти об’єктів системи опалення). Водночас усю південну і південно-східну частини Житомирської області, зокрема й історичну Любарщину, яка в минулому належала до Волинського воєводства¹⁰, а також північну смугу Вінницької області та деякі місцевості північно-східної території сучасної Хмельниччини А. Данилюк не розглядав як територію історико-етнографічної Волині¹¹.

Різні типи і варіанти забудови селянського двору, житла, господарських споруд і малих архітектурних форм (“сушарень”, “шоп”, “пасік”, “криниць” тощо) населення південно-західної Волині другої половини XIX – початку XX ст. цікавили львівського народознавця Романа Радовича¹². Він же опублікував статті

сліджень XIX – початку XXI ст.),” *Галичина: Етнічна історія. Тематичний збірник статей* (Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2008), 46–80; Михайло Глушко, “Етнографічне районування України: стан, проблеми, завдання (за матеріалами наукових досліджень другої половини XX – початку XXI століть),” *Вісник Львівського університету. Серія історична* 44 (2009): 179–214.

⁶ Валентина Бойченко, “Етнографічні особливості полісько-подільської перехідної зони,” *Джерела до української етнології: матеріали польових досліджень* 1 (2011): 212–236.

⁷ Там само, 212.

⁸ Архип Данилюк, “Народне житло Волині другої половини XIX – початку XX ст.,” *Народна творчість та етнографія* 6 (1981): 75–78.

⁹ Архип Данилюк, *Волинь: пам’ятки народної архітектури* (Луцьк: Надстир’я, 2000).

¹⁰ Микола Крикун, *Кордони воєводств Правобережної України у XVI–XVIII століттях* (Львів: Вид-во Львівської політехніки, 2016), 88–96.

¹¹ Данилюк, *Волинь*, 4 (карта), 10.

¹² Роман Радович, “Особливості народного житла південно-західної частини Волині (друга половина XIX – початок XX),” *Записки Наукового товариства імені Т. Шевченка* 223 (1993): 95–104; Роман Радович, *Традиційне житлово-господарське будівництво українців північно-західної Галичини і південно-західної Волині другої половини XIX – початку XX ст.: Етнічні риси і локальна специфіка* (Автореф. дис. канд. іст. наук, Львів, Інститут народознавства НАН України, 2007).

про специфіку традиційного будівництва в інших місцевостях цієї етнографічної одиниці, зокрема сучасних Волинської та Рівненської областей¹³.

На цьому перелік основних новітніх народознавчих досліджень про житло історико-етнографічної Волині вичерпується. Отже, навіть з цієї причини, як уже зазначалось раніше, документальна збірка Волинського церковно-археологічного товариства має важливе значення для наукового з'ясування різних об'єктів народного будівництва волинян і поліщуків.

Спершу архів Товариства зберігався у фонді 159 Житомирського обласного державного архіву, згодом його передали до фонду 2205 Центрального державного історичного архіву в Києві, де він зберігається і досі. Основу цього фонду становлять справи саме церковно-приходських літописів дев'яти (Житомирського, Новоград-Волинського, Заславського, Острозького, Старокостянтинівського, Дубенського, Кременецького, Рівненського і Луцького) з дванадцяти повітів (уїздів) колишньої Волинської губернії. У 1973 р. з документами цієї збірки працював один зі співавторів пропонованого дослідження – Микола Крикун, який зробив виписки про житло селян і міщан понад ста населених пунктів Волинської губернії, переважно місцевостей історико-етнографічної Волині¹⁴. Власне ці виписки і послугували джерельною основою пропонованої публікації – оглядової статті та добірки найкращих автентичних документальних свідчень про домівки волинян наприкінці XIX ст. Самі

¹³ Роман Радович, “Традиційне житло на півночі етнографічної Волині: особливості та волинсько-поліські паралелі (друга пол. XIX – поч. XX ст.),” *Народознавчі зошити* 2 (2012): 201–217; Роман Радович, “Житло етнографічної Волині II-ї пол. XIX – I-ї пол. XX ст. (за матеріалами Рівненщини),” *Архитектурна спадщина Волині* 3 (2012): 89–104.

¹⁴ Позаяк публікація розрахована передусім на етнологів, вважаємо за доцільне подати назви цих населених пунктів за сучасним адміністративно-територіальним поділом: с. Радупин Баранівського, села Миколаївка, Сімаківка Ємільчинського, села Орепи, Піщів, Романівка Новоград-Волинського, с. Мартинівка Пулинського, с. Стара Чорторія Любарського, с. Романівка Романівського, с. Новопись Черняхівського районів Житомирської обл.; смт Білогір'я, с. Семенів Білогірського, м. Волочиськ, села Авратин, Бальківці, Личівка, Писарівка, Порожня, Рябіївка, Шмирки, Яхнівці Волочиського, села Більчин, Борисів, Дворець, Кунів, Плужне, Поліське, Сморшки, Сошне Ізяславського, м. Красилів, села Антоніни, Васківчики, Великі Зозулинці, Закриниччя, Лагодинці, Кульчини, Манівці, Радісне, Чернелівка Красилівського, м. Полонне, села Коханівка, Новолабунь, Онацьківці, Титьків Полонського, села Варварівка, Ганнопіль, Довжки, Красностав, Крупець, Мирутин, Мухарів, Рівки, Старий Кривин Славутського, м. Старокостянтинів, села Бутівці, Великі Мацевичі, Вербородинці, Вишнопіль, Малі Мацевичі, Огіївці, Хутори Старокостянтинівського, села Бережинці, Волиця, Волиця-Польова, Кунча, Турівка Теофіпольського, смт Гриців, села Лотівка, Онишківці, Орлинці, Траулин Шепетівського, с. Голохвасті Ярмолинського районів Хмельницької обл.; с. Князівка Березнівського, села Майків, Малинівка, Симонів Гоцанського, села Лопавше, Рогізне Демидівського, села Жорнів, Збитин, Квітневе, Нагірне, Стара Носовиця Дубенського, села Гільча Перша, Дермань, Здовбиця, Івачків, Новомильськ Здолбунівського, села Жадківка, Користь, Сторожів, Черниця Корецького, с. Яполоть Костопільського, села Бакорин, Добрятин, Малин, Певжа, Смордва Млинівського, села Верхів, Кутянка Острозького, с. Козин Радивилівського, с. Колоденка Рівненського, с. Кричильськ Сарненського районів Рівненської обл.; с. Лози Збаразького, села Верещаки, Вишгородок, Влашинці, Кутиска, Осники, Печірна, Кутиска Лановецького районів Тернопільської обл.; села Хорлупи Ківерцівського, Рудка-Козинська Рожищенського районів Волинської обл.

відомості різні не лише за обсягом, а й за науковою значимістю: в одних випадках священики-літописці обмежилися тільки загальною інформацією про помешкання селян (зазначили його загальний план, матеріал будівництва, кількість виходів із сіней, наявність димозбірників тощо), в інших – описали навіть технологію зведення осель, подали їхні параметри та ін.

За даними церковно-приходських літописів, наприкінці XIX ст. скрізь на теренах історико-етнографічної Волині домінувало трикамерне житло зразка “хата + сіни + комора”¹⁵, що підтверджують етнографічні дослідження¹⁶.

Синхронно у заможних селян і міщан побутовали будівлі з виділенням по ширині житлового приміщення “ванькіра”: “хата/ванькір + сіни + комора” (с. Новопіль Черняхівського, смт Білогір’я, с. Порожня Волочиського, села Кунів, Сошне Ізяславського, с. Старий Кривин Славутського р-нів)¹⁷. У всіх документах “ванькір” фігурує меншою за розмірами житловою кімнатою, яка мала різне функціональне призначення: в одних місцевостях у ній приймали гостей (с. Новопіль Черняхівського, с. Сошне Ізяславського р-нів)¹⁸, в інших краях вона слугувала кухнею чи “пекарнею”. У цій же кімнаті спали діти та жінки (смт Білогір’я)¹⁹.

Тип житла “хата/ванькір + сіни + комора” може бути прихований і за документальними свідченнями церковно-приходських літописів, у яких назва “ванькір” не значиться, але стверджується про наявність у заможних селян і міщан помешкання з двома кімнатами у блоці з коморою, яку, очевидно, відділяли сіни (с. Борисів Ізяславського, с. Кульчини Красилівського, м. Полонне, села Ганнопіль, Мухарів Славутського, м. Старокостянтинів, с. Вишнопіль Старокостянтинівського, с. Симонів Гошанського р-нів)²⁰. Водночас ці домівки могли мати й інше горизонтальне планування: “хата + хата + сіни + комора” або “комора + хата + сіни + хата”. Сказане стосується і тих випадків, коли в архівних джерелах фігурують оселі з двома житловими кімнатами – “хата + хата + ?” чи “хата/хата + ?” (с. Стара Чорторя Любарського, м. Новоград-Волинський, с. Романівка Новоград-Волинського, села Варварівка, Мирутин, Рівки Славутського, с. Траулін Шепетівського, с. Симонів Гошан-

¹⁵ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІА України в Києві), ф. 2205, оп. 1, спр. 1, арк. 7; спр. 9, арк. 10; спр. 20, арк. 9; спр. 37, арк. 11; спр. 46, арк. 8; спр. 51, арк. 7 зв.; спр. 59, арк. 10; спр. 61, арк. 26; спр. 67, арк. 8 зв.; спр. 69, арк. 12; спр. 94, арк. 9 зв.; спр. 105, арк. 8; спр. 110, арк. 9; спр. 112, арк. 16 зв.; спр. 117, арк. 11 зв.; спр. 131, арк. 9; спр. 138, арк. 5 зв.; спр. 140, арк. 7 зв.; спр. 143, арк. 9; спр. 159, арк. 6, та ін.

¹⁶ Данилюк, “Народне житло Волині,” 77; Радович, “Традиційне житло на півночі етнографічної Волині,” 202.

¹⁷ ЦДІА України в Києві, ф. 2205, оп. 1, спр. 1, арк. 7; спр. 61, арк. 26; спр. 131, арк. 9; спр. 147, арк. 8 зв.; спр. 174, арк. 10 зв.; спр. 318, арк. 13.

¹⁸ Там само, спр. 1, арк. 7; спр. 61, арк. 26.

¹⁹ Там само, спр. 147, арк. 8 зв.

²⁰ Там само, спр. 140, арк. 7 зв.; спр. 158, арк. 10 зв.; спр. 184, арк. 9 зв.; спр. 208, арк. 7 зв.; спр. 221, арк. 4 зв.; спр. 235, арк. 31 зв.; спр. 276, арк. 8; спр. 289, арк. 17 зв.

ського, села Верещаки, Вишгородок, Влащинці Лановецького р-нів)²¹, без значення загальної кількості приміщень та їх назв.

У 90-х роках ХІХ ст. на теренах історико-етнографічної Волині спорадично побутували житла й іншого планування: “хата + сіни/комірка + комора” чи “хата + сіни + комора + комірка” (с. Лотівка Шепетівського, с. Здовбиця Здолбунівського р-нів)²², “комірка + хата + сіни + комора”, “хата + сіни + комора + комірка” чи “хата + сіни/комірка + комора” (с. Старий Кривин Славутського р-ну)²³, “хата + хата + сіни + комора + комірка”, “хата/хата + сіни + комора + комірка”, “хата/хата + сіни/комірка + комора” чи “хата/хата + сіни + комора/комірка” (с.мт Білогір’я)²⁴, “хата + сіни/кухня + комора” (с. Рябіївка Волочиського р-ну)²⁵, “хата + хата + хата + комора” (с. Рябіївка Волочиського р-ну)²⁶ та ін.²⁷. Зауважимо: “комірка” слугувала для пошанування одягу, а “пристінок” (його влаштували “зі сходу” оселі) – для зберігання продуктів харчування. У с. Довжки Острозького повіту (нині Славутського р-ну) комору найменували давнім за походженням словом “іздебка”²⁸. Поширення “здебки” як господарської споруди, у якій зберігали коренеплоди, квашену капусту й огірки, зафіксували на території колишнього Заславського повіту також українські етнологи²⁹. У с. Рогізне Дубенського повіту (нині Демидівського р-ну) комору називали “кліттю”³⁰.

В архівних описах м. Старокостянтинова стверджується, що всі місцеві будівлі є одноповерховими³¹. У поліському с. Рудка-Козинська Луцького повіту (нині Рожищенського р-ну Волинської обл.) домівки мали ганки³².

У документах декілька разів зазначені параметри тогочасного селянського житла. Так, у с. Сошне Заславського повіту (нині Ізяславського р-ну) оселі були завдовжки 13–14 аршинів³³ і завширшки 8–10 аршинів³⁴, у с. Антоніни цього ж повіту (нині Красилівського р-ну) – відповідно 16 і 8 аршинів³⁵,

²¹ Там само, спр. 10, арк. 20; спр. 30, арк. 7 зв.; спр. 49, арк. 1 зв.; спр. 158, арк. 10 зв.; спр. 162, арк. 20; спр. 183, арк. 12 зв.; спр. 212, арк. 11 зв.; спр. 218, арк. 8 зв.; спр. 407, арк. 22 зв.; спр. 408, арк. 23 зв.

²² Там само, спр. 47, арк. 31 зв.; спр. 100, арк. 11.

²³ Там само, спр. 131, арк. 9–9 зв.

²⁴ Там само, спр. 172, арк. 4 зв.

²⁵ Там само, спр. 319, арк. 13.

²⁶ Там само.

²⁷ Докладніше про різні варіанти забудови житла волинян див.: Данилюк, “Народне житло Волині,” 75–78; Радович, “Особливості народного житла південно-західної частини Волині,” 95–104; Радович, “Традиційне житло на півночі етнографічної Волині,” 202–205; Косміна, *Сільське житло Поділля*, 58–59.

²⁸ ЦДІА України в Києві, ф. 2205, оп. 1, спр. 154, арк. 8.

²⁹ Данилюк, “Народне житло Волині,” 77; Данилюк, *Волинь*, 15.

³⁰ ЦДІА України в Києві, ф. 2205, оп. 1, спр. 345, арк. 9.

³¹ Там само, спр. 276, арк. 8.

³² Там само, спр. 97, арк. 24 зв.

³³ Один аршин мав 71,12 см.

³⁴ ЦДІА України в Києві, ф. 2205, оп. 1, спр. 61, арк. 26.

³⁵ Там само, спр. 59, арк. 9 зв.

у с. Орлинці теж цього повіту (нині Шепетівського р-ну) – відповідно 20 і 10 “ліктів”³⁶. У поліському с. Сімаківка Новоград-Волинського повіту (нині Ємільчинського р-ну Житомирської обл.) тогочасні хати мали значно менші розміри – 9–12 аршинів у довжину і 7–8 аршинів у ширину³⁷.

Будівельним матеріалом найчастіше слугувало волинянам дерево, зокрема сосна. Принаймні про зведення з неї домівок чи виготовлення будівельних матеріалів ідеться в церковно-приходських літописах понад двох десятків населених пунктів (с. Радулин Баранівського, м. Новоград-Волинський, с. Піщів Новоград-Волинського, с. Авратин Волочиського, с. Більчин Ізяславського, с. Крупець Славутського, села Вишнопіль, Хутори Старокостянтинівського, с. Траулин Шепетівського, с. Майків Гощанського, с. Збитин Дубенського, села Бакорин, Малин, Певжа, Сморгва Млинівського, с. Хорлупи Ківерцівського р-нів та ін.)³⁸. Це саме було характерне і для житлово-господарського комплексу Полісся³⁹. Водночас у писемних джерелах часто наголошується, що через брак якісного будівельного матеріалу та його дорожнечу селяни змушені зводити свої хати з дерева листяних порід – із вільхи (с. Більчин Ізяславського, с. Майків Гощанського, с. Хорлупи Ківерцівського, села Бакорин, Певжа Млинівського р-нів)⁴⁰, осики (с. Майків Гощанського р-ну)⁴¹, берези (с. Авратин Волочиського, с. Малин Млинівського р-нів)⁴², тополі (с. Здовбиця Здолбунівського р-ну)⁴³. Широко використовувався у будівництві дуб (с. Радулин Баранівського, с. Піщів Новоград-Волинського, смт Білогір’я, села Авратин, Шмирки Волочиського, села Васьківчики, Великі Зозулинці Красилівського, с. Ганнопіль Славутського, села Бутівці, Вишнопіль, Хутори Старокостянтинівського, села Бережинці, Волиця-Польова, Турівка Теофіпольського, смт Гриців, с. Орлинці Шепетівського, с. Майків Гощанського, с. Малин Млинівського, села Кутиска, Печірна Лановецького р-нів)⁴⁴, з якого найчастіше виготовляли стовпи та підвалини. Очевидно, скрізь на території історико-етнографічної Волині, незалежно від якості й кількості наявного дерева, будівельним матеріалом часто слугувала глина різних гатунків. Селяни Кременецького (села Верещаки, Виш-

³⁶ Там само, спр. 94, арк. 9 зв.; один “локоть” становив 45 см.

³⁷ Там само, спр. 193, арк. 9.

³⁸ Там само, спр. 10, арк. 20; спр. 110, арк. 9; спр. 112, арк. 16 зв.; спр. 150, арк. 6; спр. 198, арк. 11 зв.; спр. 199, арк. 12; спр. 212, арк. 11 зв.; спр. 221, арк. 4 зв.; спр. 272, арк. 7; спр. 327, арк. 7; спр. 341, арк. 10; спр. 346, арк. 15 зв.; спр. 352, арк. 14; спр. 357, арк. 6; спр. 361, арк. 12 зв.

³⁹ Там само, спр. 97, арк. 24; спр. 201, арк. 12; спр. 249, арк. 6.

⁴⁰ Там само, спр. 110, арк. 9; спр. 150, арк. 6; спр. 352, арк. 14; спр. 361, арк. 12 зв.

⁴¹ Там само, спр. 110, арк. 9.

⁴² Там само, спр. 272, арк. 7; спр. 357, арк. 6.

⁴³ Там само, спр. 100, арк. 11.

⁴⁴ Там само, спр. 20, арк. 9; спр. 21, арк. 16; спр. 25, арк. 30; спр. 51, арк. 7 зв.; спр. 94, арк. 9; спр. 110, арк. 9; спр. 120, арк. 11 зв.; спр. 143, арк. 9; спр. 147, арк. 8 зв.; спр. 198, арк. 11 зв.; спр. 199, арк. 12; спр. 221, арк. 4 зв.; спр. 231, арк. 15; спр. 235, арк. 31 зв.; спр. 272, арк. 7; спр. 322, арк. 8; спр. 327, арк. 7; спр. 336, арк. 4; спр. 357, арк. 6.

городок, Влащинці Лановецького р-ну) та Дубенського (с. Дермань Здолбунівського р-ну) повітів зводили житло також із каменю⁴⁵.

Під час спорудження стін будівлі волиняни застосовували дві техніки – зрубну і каркасно-стовпову. За церковно-приходськими літописами, наприкінці XIX ст. зрубна техніка переважала у північних районах та місцевостях, де ще збереглися значні лісові масиви сосни. Прикметним для тогочасних будівель було і те, що споруджували їх переважно без фундаментів. Окремі документи засвідчують відповідне явище безпосередньо. Так, в описі етнографічних реалій с. Радулин Новоград-Волинського повіту (нині Баранівського р-ну) сказано: “Житла із соснового дерева, без фундаменту, на дубових підвалах...”⁴⁶. Схоже мовиться про споруди в с. Мала Романівка цього ж повіту (нині с. Романівка Романівського р-ну)⁴⁷. Негативно ставились до фундаменту (“підмурівку”) в с. Хутори Старокостянтинівського повіту (нині Старокостянтинівського р-ну)⁴⁸. Без “підмурівку” будували домівки у селах Антоніні Заславського (нині Красилівського р-ну) та Ганнопіль Острозького (нині Славутського р-ну) повітів⁴⁹. Словом, у другій половині XIX ст. на теренах лісостепової зони України загалом й історико-етнографічної Волині зокрема споруди зводили без фундаменту; за їх основу правив перший вінець, який клали безпосередньо на землю. Згодом його почали примошувати на каміння або дерев’яні колодки. Найчастіше українці називали перший вінець “підвалинами” чи “підвалами”⁵⁰.

Застосування волинянами “підвалин” (“підвалів”) у будівлях згадується в писемних пам’ятках 90-х років XIX ст. також спорадично – в описах етнографічних реалій лише декількох сіл: Піщів і Радулин Новоград-Волинського (“підвали”)⁵¹, Шмирки Старокостянтинівського (“підвали”)⁵², Кульчини Старокостянтинівського (“підвали”)⁵³, Ганнопіль Острозького (“підвалини”)⁵⁴, Малин Дубенського (“підвали”)⁵⁵ повітів. Використовували їх переважно заможні селяни, причому практикували вони це лише від “не давна”. На жаль, у документах нічого не сказано про те, які саме підвалини клали на землю першими – по вздовжні чи поперечні. У Східних Карпатах і на території Середнього Полісся основою першого вінця слугували здебільшого довші підвалини⁵⁶.

⁴⁵ Там само, спр. 372, арк. 17 зв.; спр. 407, арк. 22 зв.; спр. 408, арк. 23 зв.

⁴⁶ Там само, спр. 199, арк. 12.

⁴⁷ Там само, спр. 205, арк. 39 зв.

⁴⁸ Там само, спр. 327, арк. 7.

⁴⁹ Там само, спр. 59, арк. 9 зв.; спр. 235, арк. 31 зв.

⁵⁰ Косміна, *Сільське житло Поділля*, 17.

⁵¹ ЦДІА України в Києві, ф. 2205, оп. 1, спр. 198, арк. 11 зв.; спр. 199, арк. 12.

⁵² Там само, спр. 322, арк. 8.

⁵³ Там само, спр. 289, арк. 17 зв.

⁵⁴ Там само, спр. 235, арк. 31 зв.

⁵⁵ Там само, спр. 357, арк. 6.

⁵⁶ Павло Федака, *Народне житло українців Закарпаття XVIII–XX століть* (Ужгород: Гражда, 2005), 138; Роман Радович, *Народна архітектура Старосамбірщини XIX – першої половини XX ст. (Житлово-господарський комплекс)* (Київ: Видавець Олег Філюк, 2015), 92; Роман Радович, “Тех-

Стосовно поширення зрубно́ї техніки зведення стін, то залучені архівні джерела засвідчують її побутування ще в значній частині волинських поселень (с. Піщів⁵⁷ Новоград-Волинського, с. Романівка⁵⁸ Романівського, с. Новопіль⁵⁹ Черняхівського, села Борисів⁶⁰, Плужне⁶¹ Ізяславського, села Довжки⁶², Крупець⁶³ Славутського, села Лотівка⁶⁴, Траулін⁶⁵ Шепетівського, с. Симонів⁶⁶ Гощанського, села Нагірне і Квітневе⁶⁷ Дубенського, села Здовбиця⁶⁸, Івачків⁶⁹, Новомильськ⁷⁰ Здолбунівського, села Бакорин⁷¹, Добрятин⁷², Малин⁷³, Певжа⁷⁴ Млинівського, с. Козин⁷⁵ Радивилівського р-нів). До речі, в окремих місцевостях зруб зводили ще з колод (с. Добрятин Млинівського р-ну), в інших краях – із тесаних брусів (села Нагірне, Квітневе Дубенського, с. Малин Млинівського р-нів). Спорадично в архівних документах фігурують загальні відомості про техніку в'язання вінців по кутах споруди – у “замок” (с. Івачків Здолбунівського р-ну)⁷⁶, яка була типовою для поліського будівництва (с. Сторожів Корецького, с. Яполоть Костопільського р-нів)⁷⁷.

І все ж, як засвідчують писемні джерела, наприкінці XIX ст. на всій території історико-етнографічної Волині вже переважали житла каркасно-стовпової конструкції⁷⁸. Що більше, в зазначений період вони побутували не лише в південних місцевостях досліджуваної етнографічної одиниці (Заславський, Острозький, Старокостянтинівський та інші повіти), а й спорадично в північних –

нологія зведення зрубу житла (XIX – початок XX ст.),” *Полісся України: матеріали історико-етнографічного дослідження* (Львів: ІН НАН України, 1999), вип. 2: Овруччина: 1995, 105.

⁵⁷ ЦДІА України в Києві, ф. 2205, оп. 1, спр. 198, арк. 11 зв.

⁵⁸ Там само, спр. 205, арк. 39 зв.

⁵⁹ Там само, спр. 1, арк. 7.

⁶⁰ Там само, спр. 140, арк. 7 зв.

⁶¹ Там само, спр. 105, арк. 8.

⁶² Там само, спр. 154, арк. 8.

⁶³ Там само, спр. 112, арк. 16 зв.

⁶⁴ Там само, спр. 47, арк. 31 зв.

⁶⁵ Там само, спр. 10, арк. 20.

⁶⁶ Там само, спр. 158, арк. 10 зв.

⁶⁷ Там само, спр. 349, арк. 10 зв.

⁶⁸ Там само, спр. 100, арк. 11.

⁶⁹ Там само, спр. 161, арк. 8 зв.

⁷⁰ Там само, спр. 135, арк. 14.

⁷¹ Там само, спр. 352, арк. 14.

⁷² Там само, спр. 354, арк. 11 зв.

⁷³ Там само, спр. 357, арк. 6.

⁷⁴ Там само, спр. 352, арк. 14.

⁷⁵ Там само, спр. 348, арк. 5.

⁷⁶ Там само, спр. 161, арк. 8 зв.

⁷⁷ Там само, спр. 201, арк. 12; спр. 242, арк. 16; Радович, “Технологія зведення зрубу житла,” 99–116.

⁷⁸ Архип Данилюк помилково вважав, що на території історико-етнографічної Волині каркасна техніка набула значного поширення лише на початку XX ст., особливо після Першої світової війни (Данилюк, “Народне житло Волині,” 76; Данилюк, *Волинь*, 13).

на межі з Поліссям (с. Новопіль Черняхівського, с. Романівка Романівського р-нів)⁷⁹, а також на теренах самого Полісся (с. Сторожів Корецького р-ну)⁸⁰.

Збірка документальних матеріалів колишнього Волинського церковно-археологічного товариства дозволяє з'ясувати технологію зведення каркасу домівки та виділити декілька варіантів заповнення її стін. Зокрема, каркасну основу стін оселі цього типу творили чотири товсті дубові стовпи, які закопували у ґрунт на кожному куті майбутньої споруди⁸¹, що було характерне для будівництва й інших місцевостей України лісостепової та степової зон⁸².

Самі стіни каркасної будівлі, як уже зазначалось, заповнювали по-різному. Найперше виділимо так звану дильовану хату, в якій між закопаними стовпами вставляли “диль” (круглу колодку, розколений брус чи дошку, виготовлену з дуба, сосни, осики, верби чи іншого дерева), а відтак трамбували на ньому вмішану з м'ятою соломою глину, використовуючи для цього наступний “диль” (с. Манівці Красилівського, с. Новомильськ Здолбунівського р-нів)⁸³. “Хати в селян дерев'яні в стовпах, які закладаються по декілька колод і потім пусті проміжки між колодами закладаються сумішно із соломи і глини, і вся стіна вирівнюється глиною” – зазначив священик-літописець із с. Чернелівки Старокостянтинівського повіту (нині Красилівського р-ну)⁸⁴. В окремих селах “дили” попередньо обмотували солом'яними вальками, які змочували рідкою глиною (с. Радісне Красилівського, села Лютівка, Онишківці Шепетівського р-нів)⁸⁵.

Синхронно у волинян побутовувала т. зв. валькована хата, яка також була кількох різновидів. Так, між основними вертикальними стовпами у землю закопували “стовпи менші, на відстані 0,5 аршина (приблизно 35 см. – М. Г., М. К.) один від іншого” (с. Орлинці Шепетівського р-ну)⁸⁶. Вертикальний “частокіл” для стін хати зводили і в с. Антоніни Заславського повіту (нині Красилівського р-ну)⁸⁷. Відтак між цими кілками горизонтально заплітали короткі вальки – “глиби” (с. Орлинці Шепетівського р-ну)⁸⁸. “...Стіни зроблені з дубових стрехульців (кілків), переплетених вальками із соломи з глиною на декількох дубових стовпах”, побутовували в селах Кутиски і Печірка Кременецького повіту

⁷⁹ ЦДІА України в Києві, ф. 2205, оп. 1, спр. 1, арк. 7; спр. 205, арк. 39 зв.

⁸⁰ Там само, спр. 201, арк. 12.

⁸¹ Там само, спр. 20, арк. 9; спр. 21, арк. 16; спр. 25, арк. 30; спр. 51, арк. 7 зв.; спр. 94, арк. 9; спр. 231, арк. 15; спр. 272, арк. 7; спр. 327, арк. 7; спр. 336, арк. 4; спр. 357, арк. 6.

⁸² Марко Грушевський, “З життя селян на Чигиринщині”; прим. М. Кучеренка, *Пам'ятки України: історія і культура* 2 (2002): 132–133; Раїса Свирида, “Традиційне житло Шевченкової Звенигородщини,” *На сторожі української народної культури. Матеріали міжнародної наукової конференції* (Київ: ІМФЕ, 2008), 209.

⁸³ ЦДІА України в Києві, ф. 2205, оп. 1, спр. 135, арк. 14; спр. 273, арк. 3.

⁸⁴ Там само, спр. 325, арк. 12.

⁸⁵ Там само, спр. 41, арк. 13; спр. 47, арк. 31 зв.; спр. 270, арк. 10.

⁸⁶ Там само, спр. 94, арк. 9.

⁸⁷ Там само, спр. 59, арк. 9 зв.–10.

⁸⁸ Там само, спр. 94, арк. 9 зв.

(нині Лановецького р-ну)⁸⁹. Хати з вальків зводили також в інших волинських поселеннях (м. Волочиск, села Порохня, Рябіївка Волочиського, м. Красилів, села Антоніни, Великі Зозулинці, Кульчини Красилівського, с. Бутівці Старокостянтинівського, с. Турівка Теофіпольського р-нів)⁹⁰. Мабуть, цей тип житла прихований і за назвою “мазанка” (с. Лагодинці Красилівського, с. Огіївці Старокостянтинівського, с. Івачків Здолбунівського, с. Черниця Корецького р-нів)⁹¹. Напевне, такими самими були означені в документах хати як “глинобитні” чи з виготовленими з глини стінами (села Авратин, Бальківці, Личівка, Писарівка, Шмирки Волочиського, с. Волиця-Польова Теофіпольського, с. Осники Лановецького р-нів)⁹². Загалом товщина стіни валькованої хати сягала приблизно 0,75 аршина (50–55 см) (с. Яхнівці Волочиського р-ну)⁹³.

Унікальним з наукового погляду є опис виготовлення вальків і процесу зведення самих стін оселі в с. Орлинці Заславського повіту (нині Шепетівського р-ну)⁹⁴.

У с. Новомиськ Острозького повіту (нині Здолбунівського р-ну), через дефіцит якісного будівельного матеріалу, стіни і стелю домівки місцеві селяни виплітали з очерету, які відтак обмащували глиною⁹⁵. “Стіни плетені соломою, змішані з глиною”, споруджували і в селах Бережинці та Турівка Острозького повіту (нині Теофіпольського р-ну)⁹⁶.

У декількох документах Волинського церковно-археологічного товариства згадуються також кам’яні хати, тобто їх стіни будували з каменю. Зокрема, помешкання відповідного типу спорадично побутували у деяких місцевостях Дубенського (с. Дермань Здолбунівського р-ну)⁹⁷ та Кременецького (села Верещаки, Вишгородок, Влащинці Лановецького р-ну)⁹⁸ повітів.

Церковно-приходські літописи засвідчують також те, що в різних місцевостях історико-етнографічної Волині зовнішні стіни хат білили (с. Романівка Новоград-Волинського, с. Новопіль Черняхівського, смт Білогір’я, с. Семенів Білогірського, села Борисів, Дворець, Поліське Ізяславського, Ганнопіль, Крупець, Мирутин, Мухарів, Рівки, Старий Кривин Славутського, села Васьківчики, Манівці, Радісне Красилівського р-ну, м. Полонне, села Онишківці, Орлинці Шепетівського, с. Симонів Гоцанського, села Гільча Перша, Здовбиця, Івач-

⁸⁹ Там само, спр. 231, арк. 15.

⁹⁰ Там само, спр. 21, арк. 16; спр. 59, арк. 10; спр. 120, арк. 11 зв.; спр. 269, арк. 21; спр. 289, арк. 17 зв.; спр. 291, арк. 12; спр. 318, арк. 13; спр. 319, арк. 13; спр. 336, арк. 4.

⁹¹ Там само, спр. 153, арк. 17 зв.; спр. 161, арк. 8 зв.; спр. 257, арк. 3 зв.; спр. 267, арк. 5.

⁹² Там само, спр. 51, арк. 7 зв.; спр. 238, арк. 2; спр. 272, арк. 7; спр. 275, арк. 14; спр. 317, арк. 5 зв.; спр. 322, арк. 8; спр. 334, арк. 12.

⁹³ Там само, спр. 323, арк. 5.

⁹⁴ Там само, спр. 94, арк. 9–9 зв.

⁹⁵ Там само, спр. 135, арк. 14–14 зв.

⁹⁶ Там само, спр. 120, арк. 11 зв.; спр. 143, арк. 9.

⁹⁷ Там само, спр. 372, арк. 17 зв.

⁹⁸ Там само, спр. 407, арк. 22 зв.; спр. 408, арк. 23 зв.

ків Здолбунівського, села Млинів, Сморгва Млинівського, с. Кутянка Острозького р-нів)⁹⁹. Це саме стосується і тогочасного житла північних сусідів – поліщуків (с. Сімаківка Ємільчинського, с. Князівка Березнівського, с. Сторожів Корецького, с. Яполоть Костопільського, с. Кричильськ Сарненського р-нів)¹⁰⁰. Примітним є й інше: спершу стіни мазали переважно жовтою (“рудою”) глиною, а відтак покривали їх крейдою (села Васьківчики, Кульчин Красилівського, с. Ганнопіль Славутського, с. Бутівці Старокостянтинівського, с. Івачків Здолбунівського р-нів)¹⁰¹ чи білою глиною (с. Семенів Білогірського, села Васьківчики, Кульчини Красилівського, села Ганнопіль, Рівки, Старий Кривин Славутського, с. Івачків Здолбунівського, с. Сморгва Млинівського р-нів)¹⁰². У м. Старокостянтинівці фасадну стіну хати обмазували білою глиною, а задню (тильну) – жовтою¹⁰³. В окремих населених пунктах стіни житла “штукатурили” (с. Романівка Новоград-Волинського р-ну, смт Білогір’я, м. Полонне)¹⁰⁴.

Кількість вікон та їх розташування у приміщенні, як доводять етнологи, залежала від різних чинників – етнічних традицій, природно-географічних умов, особливостей планування житла, специфіки його інтер’єру тощо. Згідно з етнографічними матеріалами, у хатах історико-етнографічної Волині влаштували переважно троє вікон¹⁰⁵. Це саме засвідчують архівні джерела (села Порожня, Яхнівці Волочиського, с. Поліське Ізяславського, м. Красилів, села Ганнопіль, Старий Кривин Славутського, с. Орлинці Шепетівського, с. Збитин Дубенського, села Здовбиця, Івачків Здолбунівського р-нів)¹⁰⁶, причому в одних оселях усі вікна виходили на вулицю (села Здовбиця, Яхнівці)¹⁰⁷, а в інших домівках двоє вікон виходили на вулицю, а третє прорубували напроти них (с. Збитин)¹⁰⁸, тобто у тильній стіні. Водночас у деяких населених пунктах досліджуваного краю зводили помешкання лише з двома вікнами (с. Порожня

⁹⁹ Там само, спр. 1, арк. 7; спр. 9, арк. 10; спр. 20, арк. 9; спр. 30, арк. 7 зв.; спр. 41, арк. 13; спр. 94, арк. 9 зв.; спр. 100, арк. 11; спр. 112, арк. 16 зв.; спр. 116, арк. 8; спр. 117, арк. 11 зв.; спр. 131, арк. 9; спр. 138, арк. 5 зв.; спр. 140, арк. 7 зв.; спр. 147, арк. 8 зв.; спр. 158, арк. 10 зв.; спр. 161, арк. 8 зв.; спр. 162, арк. 20; спр. 172, арк. 4 зв.; спр. 176, арк. 6; спр. 183, арк. 12 зв.; спр. 184, арк. 9 зв.; спр. 208, арк. 7 зв.; спр. 235, арк. 31 зв.; спр. 270, арк. 10; спр. 273, арк. 3; спр. 346, арк. 15 зв.; спр. 357, арк. 6.

¹⁰⁰ Там само, спр. 193, арк. 9; спр. 201, арк. 12; спр. 242, арк. 16; спр. 248, арк. 8; спр. 249, арк. 249, арк. 6.

¹⁰¹ Там само, спр. 20, арк. 9; спр. 21, арк. 16; спр. 161, арк. 8 зв.; спр. 235, арк. 31 зв.; спр. 289, арк. 17 зв.; спр.

¹⁰² Там само, спр. 20, арк. 9; спр. 131, арк. 9; спр. 138, арк. 5 зв.; спр. 161, арк. 8 зв.; спр. 162, арк. 20; спр. 235, арк. 31 зв.; спр. 289, арк. 17 зв.; спр. 346, арк. 15 зв.

¹⁰³ Там само, спр. 274, арк. 11.

¹⁰⁴ Там само, спр. 172, арк. 4 зв.; спр. 183, арк. 12 зв.; спр. 184, арк. 9 зв.

¹⁰⁵ Бойченко, “Етнографічні особливості полісько-подільської перехідної зони,” 215–216.

¹⁰⁶ ЦДІА України в Києві, ф. 2205, оп. 1, спр. 94, арк. 9 зв.; спр. 100, арк. 11; спр. 117, арк. 11 зв.; спр. 131, арк. 9 зв.; спр. 161, арк. 9; спр. 235, арк. 31 зв.; спр. 291, арк. 12; спр. 318, арк. 13 зв.; спр. 323, арк. 5; спр. 341, арк. 10.

¹⁰⁷ Там само, спр. 100, арк. 11; спр. 323, арк. 5.

¹⁰⁸ Там само, спр. 341, арк. 10.

Волочиського, с. Ганнопіль Славутського, с. Орлинці Шепетівського р-нів)¹⁰⁹. Будівлю з двома житловими приміщеннями інколи обладнували чотирма (села Авратин, Порохня Волочиського, м. Красилів, с. Старий Кривин Славутського р-нів)¹¹⁰ і навіть п'ятьма (с. Порохня Волочиського р-ну)¹¹¹ вікнами. У с. Верещаки Кременецького повіту (нині Лановецького р-ну) виготовляли вікна, які вже відчинялися¹¹².

Сукупність дверей у житлі залежала безпосередньо від його горизонтального планування. Зокрема, за наявності тридільної споруди волиняни прорубували переважно четверо дверей: одні з них вели із сіней у хату, інші – в комору, а ще двоє – на подвір'я. Наявність двох вхідних дверей – характерна риса волинського житла. У більшості випадків одні з них вели на вулицю, інші – в сад (м. Волочиськ, села Борисів, Поліське, Плужне Ізяславського, села Здовбиця, Івачків Здолбунівського, с. Добрятин Млинівського р-нів)¹¹³, на город (с. Сморшки Ізяславського, села Здовбиця, Івачків Здолбунівського, села Кутиска, Печірна Лановецького р-нів)¹¹⁴ чи тік (села Сморшки, Плужне Ізяславського, с. Огіївці Старокостянтинівського р-нів)¹¹⁵. Або одні двері виводили на подвір'я (у двір), а інші – на город (с. Радулин Баранівського, с. Піщів Новоград-Волинського, с. Семенів Білогірського, с. Дворець Ізяславського, с. Лози Збараського р-нів)¹¹⁶ чи в сад (с. Семенів Білогірського, с. Дворець Ізяславського, с. Лози Збараського р-нів)¹¹⁷. До речі, в “сінях інколи влаштовували навпроти головних вхідних дверей вихід у сад” і в поліському с. Коростятин Рівненського повіту (нині с. Малинівка Гощанського р-ну)¹¹⁸. Часто побутували житла, в яких одні сінешні двері виводили на вулицю, а інші – у двір (м. Волочиськ, села Авратин, Бальківці, Яхнівці Волочиського, села Борисів, Поліське Ізяславського, с. Манівці Красилівського, села Коханівка, Титьків Полонського, с. Вишнопіль Старокостянтинівського, с. Майків Гощанського, с. Гільча Перша Здолбунівського, села Користь, Черниця Корецького, с. Добрятин Млинівського р-нів)¹¹⁹. Крім цього, у писемних пам'ятках неодноразово йдеться про наявність у сінях двох протилежних дверей без зазначення конкретного місця виходу з приміщення

¹⁰⁹ Там само, спр. 94, арк. 9 зв.; спр. 235, арк. 31 зв.; спр. 318, арк. 13 зв.

¹¹⁰ Там само, спр. 131, арк. 9; спр. 272, арк. 7; спр. 291, арк. 12; спр. 318, арк. 13 зв.

¹¹¹ Там само, спр. 318, арк. 13 зв.

¹¹² Там само, спр. 408, арк. 23 зв.

¹¹³ Там само, спр. 100, арк. 11; спр. 105, арк. 8; спр. 117, арк. 11 зв.; спр. 140, арк. 7 зв.; спр. 161, арк. 8 зв.; спр. 269, арк. 21; спр. 354, арк. 11 зв.

¹¹⁴ Там само, спр. 19, арк. 14; спр. 100, арк. 11; спр. 161, арк. 8 зв.; спр. 231, арк. 15.

¹¹⁵ Там само, спр. 19, арк. 14; спр. 105, арк. 8; спр. 257, арк. 4.

¹¹⁶ Там само, спр. 9, арк. 10; спр. 138, арк. 5 зв.; спр. 198, арк. 11 зв.; спр. 199, арк. 12; спр. 233, арк. 14 зв.

¹¹⁷ Там само, спр. 9, арк. 10; спр. 138, арк. 5 зв.; спр. 233, арк. 14 зв.

¹¹⁸ Там само, спр. 251, арк. 16.

¹¹⁹ Там само, спр. 46, арк. 8; спр. 110, арк. 9; спр. 116, арк. 8; спр. 117, арк. 11 зв.; спр. 140, арк. 7 зв.; спр. 153, арк. 17 зв.; спр. 221, арк. 4 зв.; спр. 247, арк. 19 зв.; спр. 269, арк. 21; спр. 272, арк. 7; спр. 273, арк. 3 зв.; спр. 275, арк. 14; спр. 323, арк. 5; спр. 354, арк. 11 зв.

(села Писарівка, Рябіївка Волочиського, села Антоніни, Васківчики, Радісне Красилівського, села Збитин, Жорнів, Квітневе, Нагірне Дубенського, с. Малин Млинівського, с. Харлупи Ківерцівського р-нів)¹²⁰.

Загалом церковно-приходські літописи беззастережно спростовують твердження В. Бойченко про те, що на теренах історико-етнографічної Волині зводили “сіни [...] з одними дверима, рідко з двома ...”¹²¹. Все було навпаки. Серед усіх опрацьованих нами архівних справ Волинського церковно-археологічного товариства безсумнівні документальні свідчення про наявність одних вхідних дверей у сінях стосуються лише одного волинського поселення – м. Ляхівці (нині смт Білогір’я): “Доми у більшості випадків з одними вхідними дверима, сіньми і коморою, і все під солом’яним дахом...”¹²². Водночас процитоване дає нам підстави вважати, що наприкінці XIX ст. у цьому самому поселенні теж побутували хати з двома вхідними дверима. Натомість в описах житла поліських сіл справді йдеться про одні двері, які вели у приміщення (с. Князівка Березнівського, с. Малинівка Гощанського, с. Сторожів Корецького, с. Кричильськ Сарненського р-нів)¹²³. Хоча і тут побутували оселі з двома прорубаними в сінях дверима (с. Сімаківка Ємільчинського, с. Малинівка Гощанського р-нів)¹²⁴.

На жаль, в архівних джерелах майже нічого не сказано про конструкцію пласкої стелі. Винятком є тільки згадка зі с. Яхнівці Старокостянтинівського повіту (нині Волочиського р-ну), за якою дерев’яну основу хатньої стелі ліпили глиною завтовшки 0,75 аршина¹²⁵.

Дуже скупі писемні відомості і про конструкцію даху. Зокрема, лише у трьох церковно-приходських літописах, що стосуються сіл історико-етнографічної Волині, згадуються крокви як важливий його компонент. У с. Авратин Старокостянтинівського повіту (нині Волочиського р-ну) крокви виготовляли з берези і сосни¹²⁶, в с. Великі Зозулинці цього ж повіту (нині Красилівського р-ну) – “з будь-якого дерева”¹²⁷, а в с. Волиця-Польова Заславського повіту (нині Теофіпольського р-ну) – із сосни¹²⁸. За етнографічними матеріалами, на досліджуваній території переважали чотирискіли дахи, вкриті житньою соломомою¹²⁹. Солома фігурує єдиним покрівельним матеріалом абсолютної більшості волинських домівок і в архівних документах колишнього Волинського

¹²⁰ Там само, спр. 20, арк. 9; спр. 59, арк. 10; спр. 270, арк. 10; спр. 317, арк. 5 зв.; спр. 319, арк. 13; спр. 341, арк. 10; спр. 349, арк. 10 зв.; спр. 357, арк. 6; спр. 361, арк. 12 зв.; спр. 367, арк. 6.

¹²¹ Бойченко, “Етнографічні особливості полісько-подільської перехідної зони,” 216.

¹²² ЦДДА України в Києві, ф. 2205, оп. 1, спр. 147, арк. 8 зв.

¹²³ Там само, спр. 201, арк. 12; спр. 248, арк. 8; спр. 249, арк. 6; спр. 251, арк. 16.

¹²⁴ Там само, спр. 193, арк. 9; спр. 251, арк. 16.

¹²⁵ Там само, ф. 2205, оп. 1, спр. 323, арк. 5.

¹²⁶ Там само, спр. 272, арк. 7.

¹²⁷ Там само, спр. 336, арк. 4.

¹²⁸ Там само, пр. 51, арк. 7 зв.

¹²⁹ Данилюк, *Волинь*, 14, 32, 33, 36–39 та ін.; Косміна, *Сільське житло Поділля*, 38; Радович, “Традиційне житло на півночі етнографічної Волині,” 210.

церковно-археологічного товариства¹³⁰. Натомість у поліських селах хати покривали також колотими дошки – “дранню” (с. Миколаївка Ємільчинського, с. Князівка Березнівського р-нів)¹³¹.

Водночас тогочасні писемні джерела містять спорадичні свідчення про те, що деякі заможні волиняни вже в 90-х роках XIX ст. покривали свої житла черепицею (м. Красилів, с. Лози Збараського, с. Верещаки Лановецького р-нів)¹³² і навіть бляхою (сmt Білогір'я)¹³³.

Окремої уваги заслуговує інтер'єр волинського житла. Опрацьовані писемні джерела підтверджують передусім загальний висновок наших попередників (етнографів) про те, що волиняни білили свої хати не лише ззовні, а й усередині (с. Новопіль Черняхівського, м. Білогір'я, с. Семенів Білогірського, села Борисів, Дворець, Сошне Ізяславського, села Васьківчики, Манівці, Радісне Красилівського, м. Полонне, села Крупець, Мухарів, Старий Кривин Славутського, м. Старокостянтинів, с. Симонів Гощанського, села Гільча Перша, Здовбиця, Івачків Здолбунівського, села Млинів, Смордва Млинівського, с. Кутянка Острозького р-нів)¹³⁴, використовуючи, очевидно, білу глину або крейду.

Церковно-приходські літописи дають також чітке уявлення про тогочасну опалювальну систему. Найперше на кінець XIX ст. на досліджуваній території вже зникли курні печі. В архівних матеріалах цей опалювальний прилад згадується лише як атрибут інтер'єру 60–70-х років, причому стосовно не тільки волинян, а й поліщуків Волинської губернії (с. Яполоть Костопільського, с. Рудка-Козинська Рожищенського р-нів)¹³⁵. Водночас традиційна вариста піч і надалі посідала головне місце в облаштуванні хати місцевих селян та міщан.

Водночас у 90-х роках XIX ст. на території історико-етнографічної Волині поширюється новий вид опалювального приладу – “груба” чи “обігрівальна піч” (сmt Білогір'я, с. Порохня Волочиського, с. Більчин Ізяславського, с. Крупець Славутського, с. Траулін Шепетівського, с. Здовбиця Здолбунівського р-нів)¹³⁶. Один раз згадана у джерелі “плита” (с. Добрятин Млинівського р-ну)¹³⁷ – теж новітній прилад опалювальної системи.

¹³⁰ ЦДДА України в Києві, ф. 2205, оп. 1, спр. 1, арк. 7; спр. 37, арк. 11; спр. 47, арк. 31 зв.; спр. 51, арк. 7 зв.; спр. 61, арк. 26; спр. 94, арк. 9 зв.; спр. 112, арк. 16 зв.; спр. 117, арк. 11 зв.; спр. 120, арк. 11 зв.; спр. 138, арк. 5 зв. Та ін.

¹³¹ Там само, спр. 213, арк. 9 зв.; спр. 249, арк. 6.

¹³² Там само, спр. 233, арк. 14 зв.; спр. 291, арк. 12; спр. 408, арк. 23 зв.

¹³³ Там само, спр. 172, арк. 4 зв.

¹³⁴ Там само, спр. 1, арк. 7; спр. 9, арк. 10; спр. 20, арк. 9; спр. 100, арк. 11; спр. 112, арк. 16 зв.; спр. 116, арк. 8; спр. 138, арк. 5 зв.; спр. 140, арк. 7 зв.; спр. 147, арк. 8 зв.; спр. 158, арк. 10 зв.; 161, арк. 8 зв.; спр. 172, арк. 4 зв.; спр. 176, арк. 6; спр. 184, арк. 9 зв.; спр. 235, арк. 31 зв.; спр. 270, арк. 10; спр. 273, арк. 3; спр. 346, арк. 15 зв.; спр. 357, арк. 6.

¹³⁵ Там само, спр. 97, арк. 24 зв.; спр. 242, арк. 16.

¹³⁶ Там само, спр. 10, арк. 20; спр. 100, арк. 11; спр. 112, арк. 16 зв.; спр. 147, арк. 8 зв.; спр. 150, арк. 6; спр. 318, арк. 13.

¹³⁷ Там само, спр. 354, арк. 11 зв.

Дуже часто в документальній збірці йдеться про прилад відведення диму – “трубу”. Цим словом священники-літописці йменували димозбірник загалом чи лише його комин, що височів над стріхою хати. Поширення димозбірника було важливим прогресивним явищем у повсякденному побуті українців, позаяк цей прилад зумовив опалення приміщення “по-білому”.

Залежно від доступності будівельного матеріалу, у 90-х роках XIX ст. волиняни зводили декілька типів димозбірників. Так, у багатьох місцевостях каркас цього приладу загалом і його комина зокрема виплітали з прутів різних порід дерева (с. Романівка Новоград-Волинського, с. Поліське Ізяславського, м. Красилів, села Лагодинці, Манівці Красилівського, села Ганнопіль, Крупець, Рівки, Старий Кривин Славутського, села Бутівці, Вербородинці Старокостянтинівського, села Онишківці, Орлинці Шепетівського, с. Івачків Здолбунівського, с. Лози Збараського р-нів)¹³⁸, часто з лози (с. Поліське Ізяславського, м. Красилів, села Лагодинці, Манівці Красилівського, с. Рівки Славутського, с. Вербородинці Старокостянтинівського, с. Орлинці Шепетівського р-нів)¹³⁹. Плетиво “труби” обов’язково покривали зсередини і зовні товстим шаром жовтої (“рудої”) глини (щоб димохід не загорівся), а ззовні білили. Тоді ж у частини заможних селян поширюються цегляні димозбірники (села Васьківчики, Манівці Красилівського, села Мирутин, Мухарів, Рівки, Старий Кривин Славутського, с. Вербородинці Старокостянтинівського, смт Гриців Шепетівського, с. Симонів Гощанського, с. Івачків Здолбунівського, с. Користь Корецького, с. Верхів Острозького, с. Лози Збараського р-нів)¹⁴⁰, причому подекуди комин мурували з випаленої цегли (с. Вербородинці Старокостянтинівського р-ну)¹⁴¹. Деякі волиняни виготовляли димозбірники з каменю (с. Романівка Романівського, с. Семенів Білогірського, с. Дворець Ізяславського, м. Полонне, села Онишківці, Траулин Шепетівського р-нів)¹⁴². Нарешті, в опрацьованих церковно-приходських літописах двох населених пунктів (волинського с. Смордва Млинівського і поліського с. Сторожів Корецького р-нів)¹⁴³ стверджується, що домівки (мабуть, заможних селян) обладнано двома “трубами”. На основі цього факту можна зробити висновок про те, що вже в досліджуваній період в одному житлі окремо опалювали два

¹³⁸ Там само, спр. 21, арк. 16; спр. 41, арк. 13; спр. 94, арк. 9 зв.; спр. 112, арк. 16 зв.; спр. 117, арк. 11 зв.; спр. 131, арк. 9; спр. 161, арк. 8 зв.; спр. 162, арк. 20; спр. 183, арк. 12 зв.; спр. 233, арк. 14 зв.; спр. 235, арк. 31 зв.; спр. 267, арк. 5; спр. 273, арк. 3 зв.; спр. 291, арк. 12; спр. 304, арк. 9 зв.

¹³⁹ Там само, спр. 94, арк. 9 зв.; спр. 117, арк. 11 зв.; спр. 162, арк. 20; спр. 267, арк. 5; спр. 273, арк. 3 зв.; спр. 291, арк. 12; спр. 304, арк. 9 зв.

¹⁴⁰ Там само, спр. 20, арк. 9; спр. 25, арк. 30; спр. 30, арк. 7 зв.; спр. 131, арк. 9; спр. 146, арк. 12 зв.; спр. 161, арк. 8 зв.; спр. 162, арк. 20; спр. 208, арк. 7 зв.; спр. 273, арк. 3 зв.; спр. 304, арк. 9 зв.

¹⁴¹ Там само, спр. 304, арк. 9 зв.

¹⁴² Там само, спр. 9, арк. 10; спр. 10, арк. 20; спр. 41, арк. 13; спр. 138, арк. 5 зв.; спр. 183, арк. 12 зв.; спр. 184, арк. 9 зв.

¹⁴³ Там само, спр. 201, арк. 12; спр. 346, арк. 15 зв.

приміщення, мабуть, кухню і світлицю, або в одній хаті одночасно самостійно проживали дві сім'ї.

Наприкінці XIX ст., як засвідчують архівні джерела, у волинських хатах переважала глинобитна долівка (м. Новоград-Волинський, с. Піщів Новоград-Волинського, с. Личівка Волочиського, с. Ганнопіль Славутського, села Здовбиця, Івачків Здолбунівського, с. Лози Збараського р-нів)¹⁴⁴. Літописець Івачкова навіть наголосив: “Дерев'яної підлоги в хаті не буває, земляну долівку змащують жовтою глиною; така сама долівка і в сінях, і в коморі”¹⁴⁵. Справді, за джерелами, дерев'яна підлога побутувала спорадично (м. Новоград-Волинський, с. Сошне Ізяславського, с. Ганнопіль Славутського р-нів)¹⁴⁶. Інколи її влаштовували в сінях¹⁴⁷.

Насамкінець два слова про обладнання і загальний вигляд інтер'єру житла волинян. Так, саме два слова, позаяк у документальній збірці Волинського церковно-археологічного товариства про нього йдеться лише декілька разів. Зокрема, в описі хат м. Ляхівці Острозького повіту (нині смт Білогір'я) згадуються лави (фронтальна і причілкова), стіл та постіль¹⁴⁸, а в описі с. Красностав Новоград-Волинського повіту (нині Славутського р-ну) – ікони¹⁴⁹. У декількох документах описується типове для XIX ст. і давніших історичних періодів явище – утримування в хаті свійських тварин (теляток, ягнят, поросят) та домашньої птиці в зимову морозну пору (с. Хутори Старокостянтинівського, с. Здовбиця Здолбунівського, с. Рудка-Козинська Рожищенського р-нів)¹⁵⁰.

Отже, як засвідчують архівні джерела, наприкінці XIX ст. на території історико-етнографічної Волині переважало трикамерне житло каркасно-стовпової конструкції. Будівельним матеріалом слугували дерево різних порід і глина різних ґатунків. Дах покривали найчастіше соломою. У сінях домівки прорубували два протилежні виходи – на вулицю і в сад чи на город, а саме помешкання обладнували переважно трьома вікнами. Основним опалювальним приладом слугувала традиційна вариста піч, дим виводився поза межі оселі за допомогою димозбірника. Домівки більшості волинських селян і міщан майже не відрізнялися одні від одних. Давнім пережитком можна вважати звичай утримувати в хаті в холодну зимову пору приплід свійських тварин і домашню птицю.

Водночас у 90-х роках XIX ст. намітились значні зміни в житлово-господарському комплексі волинян. Зокрема, заможні селяни і міщани почали зводити домівки з двома і навіть трьома житловими приміщеннями, збільшуючи

¹⁴⁴ Там само, спр. 100, арк. 11; спр. 161, арк. 9; спр. 198, арк. 11 зв.; спр. 212, арк. 11 зв.; спр. 233, арк. 14 зв.; спр. 235, арк. 31 зв.; спр. 334, арк. 12.

¹⁴⁵ Там само, спр. 161, арк. 9.

¹⁴⁶ Там само, спр. 61, арк. 26; спр. 212, арк. 11 зв.; спр. 235, арк. 31 зв.

¹⁴⁷ Там само, спр. 198, арк. 11 зв.

¹⁴⁸ Там само, спр. 147, арк. 8 зв.

¹⁴⁹ Там само, спр. 214, арк. 7.

¹⁵⁰ Там само, спр. 97, арк. 24 зв.; спр. 100, арк. 11; спр. 327, арк. 6 зв.

заодно і кількість вікон в оселях. Тоді ж все частіше основу споруди становлять дубові “підвалини” (“підвали”), для самої будівлі зводять фундамент, а стіни подекуди штукатурять. У містах і в деяких селах покрівельним матеріалом все частіше слугує черепиця, інколи – бляха. Традиційну варисту піч у заможних господарів доповнює груба, в окремих випадках – плита. Комин димозбірника все частіше мурують із цегли-сириці і навіть з випаленої цегли.

Насамкінець декілька слів про писемні джерела, які друкуємо далі. Всі пропоновані документи, де йдеться про хату, подаємо мовою оригіналу. У випадку переказу частини його змісту своїми словами текст взято в дужки. Серед виписок із 42 церковно-приходських літописів 39 стосуються житла і побуту мешканців населених пунктів історико-етнографічної Волині, 3 – Полісся (с. Рудка-Козинська Рожищенського р-ну Волинської обл., с. Сімаківка Ємільчинського р-ну Житомирської обл. і с. Князівка Березнівського р-ну Рівненської обл.). На цей крок автори зважилися навмисне, щоби читач мав можливість самостійно пересвідчитися в різниці між волинським і поліським житлом Волинської губернії наприкінці XIX ст. До уваги взята також цінність наявної в кожному архівному джерелі етнографічної інформації про тогочасні селянські хати.

* * *

*Церковно-приходський літопис св. Архистратига Михаїла
церкви с. Новопіль Житомирського повіту, 1891 р.
(нині с. Новопіль Черняхівського р-ну Житомирської обл.)*

Избы с. Новополя все беленные, все с трубами; они построены из дерева и выходом по большей части обращены на улицу...; построены по большей части в сруб, но есть и в столбы; крыши на них соломенные. Изба обыкновенно разделяется на две половины – на кладовую и собственно избу; последняя иногда разделяется ещё на две неровные половины, из которых в большей расположена большая варительная печь и там производятся все комнатные работы крестьянина, вторая же, меньшая, называется “ванькиром”, служит для приема гостей и по назначению своему равняется русской светлице.

Центральний державний історичний архів України в Києві
(далі – ЦДІА України в Києві), ф. 2205, оп. 1, спр. 1, арк. 7

2. *Церковно-приходський літопис Свято-Покровської церкви с. Васьківчики
Заславського повіту, 1891 р.* (нині с. Васьківчики Красилівського р-ну
Хмельницької обл.)

Со времени освобождения от крепостной зависимости селение значительно расширилось, крестьяне строят хаты более обширные, об одной комнате с кладовой (коморою) через сени, из дерева в дубовых столбах, со стенами деревянными,

обмазанными рудою глиною, а сверху белою или известью; дымовые трубы кирпичные... (Сіни мають два виходи – один у сад, інший на вулицю).

ЦДІА України в Києві, ф. 2205, оп. 1, спр. 20, арк. 9

3. *Церковно-приходський літопис церкви с. Бутівці Заславського повіту, 1891–1893 рр.* (нині с. Бутівці Старокостянтинівського р-ну Хмельницької обл.)

За недостатком лесов и по несостоятельности своей крестьяне избы свои строят незавидные и маловместительные, с дубового материала в столбах, стены коих выкладываются соломой с глиной (валькуют), с плетневою, обмазанною глиной, трубой, внутри и снаружи побелены белой глиной (крейдой)...

ЦДІА України в Києві, ф. 2205, оп. 1, спр. 21, арк. 16

4. *Церковно-приходський літопис Свято-Покровської церкви с. Онишківці Заславського повіту, 1892 р.* (нині с. Онишківці Шепетівського р-ну Хмельницької обл.)

Избы крестьян белённые, стены их, за неимением и дороговизною деревянного материала, кладутся из дилей, обмотанных соломой, перемешанною с глиной...; трубы дымовые в домах – из плетня, обмазанного глиной. В последнее время строят их из известкового камня...

ЦДІА України в Києві, ф. 2205, оп. 1, спр. 41, арк. 13

5. *Церковно-приходський літопис Іоанно-Богословської церкви с. Коханівки і приписної Свято-Михайлівської церкви с. Титкова і Коханово-Титківського приходу Заславського повіту, 1885 р.* (нині відповідно села Коханівка і Титків Полонського р-ну Хмельницької обл.)

Избы и все хозяйственные постройки крестьяне строят из дерева. Избы – просторные, светлые, с двумя выходами из сеней – на улицу и в двор. Сени делят избу на две половины – одна служит жилым помещением, а другая – коморою – для склада съестных припасов, одежды и всякого домашнего скарба.

ЦДІА України в Києві, ф. 2205, оп. 1, спр. 46, арк. 8

6. *Церковно-приходський літопис Свято-Параскевинської церкви с. Лотівки Заславського повіту, 1894–1895 рр.* (нині с. Лотівка Шепетівського р-ну Хмельницької обл.)

Избы крестьян строятся из дерева в сруб, а в последнее время больше в столбы, стенки закладываются бревнами с глиной, смешанной с соломой, крыши кроются соломой; внутри сенями делятся на две половины: в правой половине помещается жилая комната, а в левой [–] кладовая для съестных припасов и одежды, а в более зажиточных крестьян отдельная коморка на одежду.

ЦДІА України в Києві, ф. 2205, оп. 1, спр. 47, арк. 31 зв.

7. *Церковно-приходський літопис Свято-Параскевинської церкви с. Антоніни Заславського повіту, 1895 р.* (нині с. Антоніни Красилівського р-ну Хмельницької обл.).

Избы крестьян длиною 16 аршин, шириною 8 аршин, все деревянные, строятся без подвал и подмуровки, а столбы вкапываются в землю, заметы стен делаются из частокола, между которыми набивается глина, мешанная с соломой. (Хата + сіни + комора, два протилежні виходи із сіней).

ЦДІА України в Києві, ф. 2205, оп. 1, спр. 59, арк. 9 зв.–10

8. *Церковно-приходський літопис с. Сошне Заславського повіту, 1895 р.* (нині с. Сошне Ізяславського р-ну Хмельницької обл.).

Жилища крестьян состоят из небольших деревянных домиков (длиною 13–14 аршин, шириною – 8–10), крытых соломой и выбеленных внутри и снаружи. ... У более зажиточных хата (предназначенная для жилья) в свою очередь делится на две половины – светлица или ванькир и пекарня. Во многих хатах есть полы... (Горизонтальне планування: хата + сіни + комора).

ЦДІА України в Києві, ф. 2205, оп. 1, спр. 61, арк. 26

9. *Церковно-приходський літопис Свято-Покровської церкви і приходу с. Мазепин Заславського повіту, 1890-і рр.* (нині – с. Орлинці Шепетівського р-ну Хмельницької обл.).

Жилища крестьян строятся большею частью из глины, только зажиточные крестьяне строят свои дома из дерева. Строятся дома из глины таким образом: выбрав место под дом, вкапывают по углам четыре толстые дубовых столба, а между ними столбы меньшие, на расстоянии 1/2 аршина один от другого. На этих столбах устанавливают крышу и покрывают ее соломой, затем тут же, возле дома, выкапывают яму, из которой добывают глину, которая обыкновенно неглубоко лежит от поверхности; выбрав ее из ямы, смешивают ее с водою, и женщины месят её ногами, делают из этой смеси вальки (глыбы) и вкладывают их в стенку между столбами и придавливают поленом. Работа эта идёт довольно быстро, так что 10 женщин в один день могут поставить все стенки дома, который в ширину обыкновенно имеет до 10 локтей, а в длину до 20 локтей. Затем хозяева из мужчин равняют все стены и, когда они высохнут, женщины обмазывают их сперва серой глиной, потом белят, и дом, то есть обработанный снаружи, готов. Крайне нездоровы такие дома, они почти всегда сырые, особенно если такие дома содержатся не в чистоте и опрятности. Все вообще дома крестьян сенями делятся на две половины: на жилую комнату и амбар, служащий вместе и кладовою; обращены выходами на улицу, снабжены двумя–тремя окнами и плетеною лозовою трубою, с двух сторон обмазанною глиною.

ЦДІА України в Києві, ф. 2205, оп. 1, спр. 94, арк. 9–9 зв.

10. *Церковно-приходський літопис Козинського приходу с. Рудка-Козинська Луцького повіту, 1894 р.* (нині с. Рудка-Козинська Рожищенського р-ну Волинської обл.)

В прежние времена крестьянские дома, или лучше сказать, лачуги были очень маленькие курные без труб, построенные из круглых сосновых или ольховых деревьев. Внутри печка сделанная из глины на деревянных сваях, вблизи печки в стенке вырезана дыра – отверстие, кудю выходит дым. В эти избы, если входил человек во время топки в печке, то должен был нагнуться в пояс и поскорее сесть, чтобы густой дым был над головою человека. В этих лачугах часто помещались с людьми поросята, овцы, телятки, даже крупная скотина, когда она захворает. Но с увольнением крестьян от крепостной зависимости хозяйственный быт крестьян заметно стал улучшаться. Крестьяне стали строить дома обширные, красивые с резанных брусьев, дома с трубами, печки с кирпича, т. е. варистые и обогревательные. В 1868 году священник Ясинский, по вступлении своем на этот приход, застал еще больше 40 домов без труб – курных, стенки в доме были черные, воздух до того удушлив, что свежему, непривыкшему человеку трудно было оставаться в этой избе и 10 минут. Но через два года, по внушению этого священника, в приходе не было ни одного крестьянского дома без (плетневой) трубы. Теперь крестьянского дома не только обширные и красивые, но даже и с некоторым комфортом; в избе, даже в сенках, уложен пол, окна большие со ставнями, при доме пристроено крыльцо, дома бывают о двух комнатах.

ЦДІА України в Києві, ф. 2205, оп. 1, спр. 97, арк. 24–24 зв.

11. *Церковно-приходський літопис церкви і приходу с. Здолбиця Острозького повіту, 1892 р.* (нині с. Здовбиця Здолбунівського р-ну Рівненської обл.)

Избы крестьян строятся большею частью из соснового дерева и тополи в сруб или в столбы, с сеньми и двумя кладовыми, с двумя выходами, смотря по расположению избы, – на улицу, в двор, сад или огород... Избы об одной комнате, с тремя небольшими окнами, выбеленные белою глиною... В избах [...] полы земляные, здесь живут семьи нередко человек 8–10, а в зимнее время с ними помещаются телята, поросята, ягнята... В избах одна варистая печь и в редких (случаях – М. Г., М. К.) имеются обогревательные печки...

ЦДІА України в Києві, ф. 2205, оп. 1, спр. 100, арк. 11

12. *Церковно-приходський літопис Хрестовоздвиженської церкви с. Крупець Острозького повіту, 1891 р.* (нині с. Крупець Славутського р-ну Хмельницької обл.)

Дома крестьянами строятся непременно в сруб из пиленых сосновых брусьев, без штукатурки и всегда по одному образцу, как исстари заведено, именно: по одной стороне жилая комната без перегородок, а по другой – комора, в середине дома пролетные сени с двумя выходами; дымовые трубы в домах плетневые; крыши соломенные; комора не белится, а хата внутри и снаружи белится белой глиной. В хате варистая печь и обогревательная...

ЦДІА України в Києві, ф. 2205, оп. 1, спр. 112, арк. 16 зв.

13. *Церковно-приходський літопис Різдово-Богородичної церкви с. Гнійниця Острозького повіту, 1891–1895 рр.* (нині с. Поліське Ізяславського р-ну Хмельницької обл.)

Все прихожане живут в деревянных, обмазанных глиною избах, построенных по большей части в столбы и крытых соломою. Почти все избы имеют по два выхода: на улицу и во двор или садик, разделяются они на три части – хату, сени и комору. Окон в избах по большей части три, а дымные трубы в них плетенные из лозы, снаружи и внутри обмазанные глиною.

ЦДІА України в Києві, ф. 2205, оп. 1, спр. 117, арк. 11 зв.

14. *Церковно-приходський літопис Свято-Воскресенської церкви с. Кривин Острозького повіту, 1892 г.* (нині с. Старий Кривин Славутського р-ну Хмельницької обл.)

Избы крестьян строятся здесь по одной и той же форме, а именно: дом об одной избе, весьма редко перегородженный для небольшого чулана или ванкира, деревянный, вымазанный белою глиною внутри и снаружи, одна труба – большею частью плетенная и облепленная рудою глиною, очень редко из кирпича, крытый соломою, среди дома сени всегда с двумя дверьми пролетными, по другую сторону сеней комора, в которой хранится все имущество хозяина, предназначенное для насущной провизии; в избе по три окошка..., весьма редко четыре...; за стеною от востока всегда утраивается пристенок тоже вроде кладовой, где хранится всякая квашенина: соленые огурцы, квашеная капуста, борш, бораки, картофель и т. п.

ЦДІА України в Києві, ф. 2205, оп. 1, спр. 131, арк. 9–9 зв.

15. *Церковно-приходський літопис Преображенської церкви с. Новомильськ Острозького повіту, 1892 р.* (нині с. Новомильськ Здолбунівського р-ну Рівненської обл.)

Избы крестьян построены из дерева, большею частию в сруб. В последнее время, за дороговизною материала и трудностию достать его, избы чаще строятся из небольших бревен в столбы. Встречаются также избы, в которых стены и потолки устроены из плетня, хворосту, обмазанного глиною. Все

почти крестьянские дома, состоящие из одной комнаты с небольшими окнами, представляют собою помещения тесные, темные, с очень душливым неприятным воздухом. Выходами обращены во двор...

ЦДІА України в Києві, ф. 2205, оп. 1, спр. 135, арк. 14–14 зв.

16. *Церковно-приходський літопис Різдово-Богородичної церкви с. Семенів Острозького повіту, 1892 г.* (нині с. Семенів Білогірського р-ну Хмельницької обл.)

Крестьянские избы деревянные, продолговатые, крытые соломой, с каменными трубами и побелены белой глиной; делятся они на две половины: на жилое помещение с одной стороны дома, а с другой – на так называемую комору, или кладовую. Почти в каждой избе есть двое входных дверей – на подворье и в сад или огород.

ЦДІА України в Києві, ф. 2205, оп. 1, спр. 138, арк. 5 зв.

17. *Церковно-приходський літопис с. Борисів Острозького повіту, 1892 р.* (нині с. Борисів Ізяславського р-ну Хмельницької обл.)

Живут наши крестьяне в беленных избах с трубами. Большею частию избы делятся на две половины, из коих одна служит кухнею, а другая чистая комната служит для приема гостей. В целом приходе все крестьянские избы деревянные и построены в сруб, большею частью с двумя выходами, – один на улицу, а другой во двор или в сад...

ЦДІА України в Києві, ф. 2205, оп. 1, спр. 140, арк. 7 зв.

18. *Церковно-приходський літопис Свято-Покровської і Різдово-Богородичної церков і Суховолянсько-Підгорянського приходу м. Ляхівці Острозького повіту, 1893 р.* (нині смт Білогір'я Хмельницької обл.)

Избы крестьян строятся из дубового дерева, обделаны глиною и выбелены. Почти все дома внутри состоят из двух комнат: одной большой, где помещаются стол, длинная лавка в стороне его, идущая к порогу, и другая, короче первой, за столом, и постель. Эта комната служит семейным помещением, а также и гостинной; другая ж комната, меньшая, отделяющаяся от первой отопительной печкой и досчатой перегородкой, т. называемая ванькир, служит кухней и вместе спальней для женщин и детей. [...]. Дома большею частью с одною выходною дверью, сеньми и коморою и все под соломенными крышами...

ЦДІА України в Києві, ф. 2205, оп. 1, спр. 147, арк. 8 зв.

19. *Церковно-приходський літопис Свято-Михайлівської церкви с. Більчин Острозького повіту, 1895 р.* (нині с. Більчин Ізяславського р-ну Хмельницької обл.)

Бельчинские крестьяне живут большими или малыми семьями в избах обыкновенного крестьянского типа, выстроенных из соснового или ольхового дерева. Избы эти представляют из себя небольшие, но чистые и опрятные постройки, обыкновенно разделяемые холодными сенями на две половины, одна из которых собственно жилое помещение, другая, противоположная, – кладовая (комора). Большую половину жилого помещения занимает удивительных размеров русская варистая печь и к ней [...] пристроенная, в одном фасаде, обогревательная печь.

ЦДІА України в Києві, ф. 2205, оп. 1, спр. 150, арк. 6

20. *Церковно-приходський літопис Різдо-Богородичної церкви с. Івачків Острозького повіту, 1896 р.* (нині с. Івачків Здолбунівського р-ну Рівненської обл.)

Избы у здешних крестьян – мазанки и с трубами, которые устроятся по большей части из плетня, но есть трубы и кирпичные. Избы построены в большинстве случаев из соснового дерева, в столбах или в сруб, замок; снаружи и внутри выбелены белой глиной, крейдой; крыша всегда соломенная. Строятся избы по такому плану: продолговатый в плане четырехугольник делится поперек на три части так, что средняя часть получается меньше каждой другой, а боковые по величине почти одинаковы между собою. Средняя часть служит для сеней, где всегда бывают двое дверей (сквозных), с улицы и со стороны сада или огорода. В одном из остальных двух отделений (или на правой, или на левой стороне) устроятся хата, а в другом – комора; вход в хату и комору из сеней... Всех окошек в хате три... Деревянных полов в хате не бывает, земляной пол смазывается желтой глиной; такой же точно пол и в сенях, и в коморе.

ЦДІА України в Києві, ф. 2205, оп. 1, спр. 161, арк. 8 зв.–9

21. *Церковно-приходський літопис Свято-Іллінської церкви с. Сімаківка Новоград-Волинського повіту, 1896 р.* (нині с. Сімаківка Ємільчинського р-ну Житомирської обл.)

Избы крестьян имеют обыкновенно от 9 до 12 аршин в длину и от 7 до 8 аршин в ширину. Такая хата состоит из избы, сеней, имеющих два выхода, и кладовой. Только зажиточные крестьяне имеют по две комнаты и в одной из них деревянный пол, вообще же полы в хатах бывают из битой глины. Снаружи все хаты белены с трубами. Внутри хаты большею частию держатся опрятно. Чистота составляет щегольство здешних хозяек, которые белят хату снаружи и внутри по несколько раз в год, обыкновенно перед большими праздниками.

ЦДІА України в Києві, ф. 2205, оп. 1, спр. 193, арк. 9

22. *Церковно-приходський літопис Свято-Миколаївської церкви с. Печерна і приписної церкви с. Кутиська Кременецького повіту, 1892 р.* (нині відповідно села Печірна і Кутиска Лановецького р-ну Тернопільської обл.)

Избы у крестьян большею частию глинобитные, т. е. стены сделаны из дубовых стрехульцев (кольев), переплетенных вальками из соломы с глиной на нескольких дубовых столбах; устроена крыша, покрытая соломою; сени с двумя выходами – на улицу и на огород; из сеней, против комнатной двери, дверь в кладовую.

ЦДДА України в Києві, ф. 2205, оп. 1, спр. 231, арк. 15

23. *Церковно-приходський літопис Свято-Покровської церкви с. Лози і приписної Свято-Стефанівської церкви с. Котюржинці Кременецького повіту, 1895 р.* (нині с. Лози Збаразького р-ну Тернопільської обл.)

Дома крестьян не отличаются особым изяществом. Они строятся иногда из дерева или из глины, полы земляные, крыши соломенные, хотя изредка встречаются и черепичные. Трубы по большей части деревянные (плетень, облепленный глиной) или кирпичные. Внутри сенями они делятся иногда на две половины. Входы – обычно со двора, но бывает и со стороны огорода или садка.

ЦДДА України в Києві, ф. 2205, оп. 1, спр. 233, арк. 14 зв.

24. *Церковно-приходський літопис Свято-Михайлівської церкви м. Аннопіль Острозького повіту, 1895 р.* (нині с. Ганнопіль Славутського р-ну Хмельницької обл.)

Дома прихожане строят из деревянного материала, на дубовых подвалинах или без них, кроют соломою, разделяются дома их на две части или половины: одна половина жилая и состоит по большей части из одной комнаты, редко из двух, а другая половина служит кладовою и амбаром, где сберегается почти все движимое имущество крестьянина: съестные припасы, хлеб и одежда; полы почти во всех домах прихожан земляные, редко встречаются деревянные, труба по большей части плетневая, обмазанная внутри и снаружи желтою глиною, дома внутри и снаружи вымазаны белою глиною – мелом, завалинки желтою; дома крестьян обращены по большей части на улицу, в два или три окошка...

ЦДДА України в Києві, ф. 2205, оп. 1, спр. 235, арк. 31 зв.

25. *Церковно-приходський літопис Свято-Миколаївської церкви с. Князь-Село Ровенського повіту, 1886 р.* (нині с. Князівка Березнівського р-ну Рівненської обл.)

Все избы построены из сосновых брусьев, сложенных в углы, и обмазаны глиной; крыты они большею частью дранью (так называются на местном наречии доски, не резанные, а колотые – от слова “дереть”) сосноюю и с трубами; выходы устроены во двор. Избы, за малым исключением, низкие, тесные и темные, обыкновенно бывает только три окна: одно выходит на улицу, а два – во двор...

ЦДІА України в Києві, ф. 2205, оп. 1, спр. 249, арк. 6

26. *Церковно-приходський літопис Свято-Покровської церкви містечка Волочиська Старокостянтинівського повіту, 1892 р.* (нині м. Волочиськ Хмельницької обл.)

Избы крестьян строят из дерева в столбы, стенки же набивают глиной. Обыкновенно жилая комната служит одновременно и кухней, и спальней, и столовой, и гостиной. .... Избы всегда имеют сенцы (отделяющие жилую комнату от кладовой), с двумя выходами – одним на улицу, другим – во двор или садик.

ЦДІА України в Києві, ф. 2205, оп. 1, спр. 269, арк. 21

27. *Церковно-приходський літопис Свято-Покровської церкви с. Голюнки Старокостянтинівського повіту, 1892 р.* (нині с. Радісне Красилівського р-ну Хмельницької обл.)

Избы крестьян беленные с трубами и строятся следующим образом: ставят столбы, взводят верх и накрывают соломой, потом промежутки между столбами закладывают дьялами, дьялы обматывают соломенными вальками, смоченной глиной, и затем, когда стена присохнет, обмазывают глиной и белят; труба на хате одна и находится над сенцами, которые делят хату на две половины: на жилую и комору, таким образом дым сначала выходит в сени и тогда чуть через трубу выходит на двор. В сенях две противоположные двери.

ЦДІА України в Києві, ф. 2205, оп. 1, спр. 270, арк. 10

28. *Церковно-приходський літопис Свято-Миколаївської церкви с. Авратин Старокостянтинівського повіту, 1892 р.* (нині с. Авратин Волочиського р-ну Хмельницької обл.)

Избы ... из дубовых столбов, балок, стропил и лат из соснового и березового материала, с набивными из глины стенами, крепко набитые в виде мура (стены, выложенной из камня или кирпича), крытые соломой, об одной комнате в 4-е окна, с сеньми и кладовой, с одною внутреннею и двумя выходными дверьми – на улицу и на подворье.

ЦДІА України в Києві, ф. 2205, оп. 1, спр. 272, арк. 7

29. *Церковно-приходський літопис Свято-Лукінської церкви с. Манівці Старокостянтинівського повіту, 1892 р.* (нині с. Манівці Красилівського р-ну Хмельницької обл.)

Избы и все хозяйственные постройки крестьяне строят из деревянного материала, для теплоты в стенках домов между бревнами накладывают глину, смешанную с соломой, внутри и снаружи выравнивают стены глиной. Домовые трубы по большей части плетневые, а иногда крестьяне делают из лозы, обмазывая их глиной. Некоторые крестьяне домовые трубы устраивают из сырого кирпича. Избы крестьян строятся довольно просторные, светлые, с двумя выходами из средней части избы – сеней, с одним выходом на улицу, с другим во двор. (Є і комора).

ЦДДА України в Києві, ф. 2205, оп. 1, спр. 273, арк. 3–3 зв.

30. *Церковно-приходський літопис Успенської церкви м. Старокостянтинова, 1892 р.* (нині м. Старокостянтинів Хмельницької обл.)

Избы крестьянами строятся из дерева, облепливаются желтой глиной, перемешанной соломой, а снаружи, с фронтовой части, обмазываются белой глиной, а сзади желтой. В постройке изб у крестьян прихода не соблюдается ни порядка, ни правильности, а потому и дома обращаются к улице, по большей части углом дома, а нередко и тыльной стороной.

ЦДДА України в Києві, ф. 2205, оп. 1, спр. 274, арк. 11

31. *Церковно-приходський літопис Свято-Дмитрівської церкви містечка Кульчини Старокостянтинівського повіту, 1895 р.* (нині с. Кульчини Красилівського р-ну Хмельницької обл.)

Избы в столбы, с деревянным переплетом стен, обмазанных внутри и снаружи глиною с примесью соломы, а затем выбеленных белой глиною или известью. Многие из зажиточных прихожан в последнее время строят избы на повалах и даже на каменных фундаментах, с чистыми отдельными от кухни комнатами. (Ізба = хата + сіни + комора).

ЦДДА України в Києві, ф. 2205, оп. 1, спр. 289, арк. 17 зв.

32. *Церковно-приходський літопис Свято-Троїцької церкви містечка Красилова Старокостянтинівського повіту, 1895 р.* (нині м. Красилів Хмельницької обл.)

Прихожане живут в домах деревянных, стены которых сделаны из глины с примесью соломы; крыши на домах большей частью соломенные, но встречаются дома у более зажиточных крестьян, которые покрыты черепицей, с тремя–четырьмя окнами и плетеною из лозы трубою, обмазанною внутри и снаружи глиною.

ЦДІА України в Києві, ф. 2205, оп. 1, спр. 291, арк. 12

33. *Церковно-приходський літопис Свято-Покровської церкви с. Вербородинці Старокостянтинівського повіту, 1891 р.* (нині с. Вербородинці Старокостянтинівського р-ну Хмельницької обл.)

Жилища [...] с года на год улучшаются, особенно сколько-нибудь достаточных лиц, как относительно вместимости и чистоты, так и способа постройки, особенно смазки, хотя деревянный материал по дороговизне часто употребляется довольно плохого качества. Трубы почти во всех новостроящихся домах вместо плетенных из лозы и обмазанных глиною строятся из кирпича-сырца с накладкою выше крыши женного кирпича.

ЦДІА України в Києві, ф. 2205, оп. 1, спр. 304, арк. 9 зв.

34. *Церковно-приходський літопис Іоанно-Богословської церкви с. Порохні Старокостянтинівського повіту, 1892 р.* (нині с. Порохня Волочиського р-ну Хмельницької обл.)

Дома у крестьян построены на деревянных столбах с стенами, битыми глиной, крыши же соломенные. (Хата + сени + комора у кожному житлі). Есть избы, где жилое помещение состоит из двух комнат – “хаты” и “ванькира”. В доме, кроме варистой печи, которая помещается близко двери, ведущей в сени, бывает ещё и отопительная печь, называемая “грубою” и устроенная обыкновенно в стене, отделяющей “хату” от “ванькира”; окон в избе об одной комнате – два–три небольшого размера, в избе о двух комнатах – четыре–пять.

ЦДІА України в Києві, ф. 2205, оп. 1, спр. 318, арк. 13–13 зв.

35. *Церковно-приходський літопис Свято-Вознесенської церкви і приходу с. Рябіївки Старокостянтинівського повіту, не раніше 1892 р.* (нині с. Рябіївка Волочиського р-ну Хмельницької обл.)

Избы у крестьян с глинобитными стенами, обыкновенно делятся на хату, сени, комору, в сенях два выхода противоположных. В последнее время дома строятся однако несколько иначе, уделяется часть сеней под кухонную печь и таким образом жилая комната является чище и гораздо просторнее. Есть и несколько домов с тремя комнатами и кладовой.

ЦДІА України в Києві, ф. 2205, оп. 1, спр. 319, арк. 13

36. *Церковно-історичний і статистичний літопис церкви та приходу с. Яхнівці Старокостянтинівського повіту, 1890-ті рр.* (нині с. Яхнівці Волочиського р-ну Хмельницької обл.)

За недостатком и дороговизною леса яхновецкие крестьяне строят избы наполовину из дерева и глины, для этого делают только основу деревянную, а затем стены и потолок лепят из глины, толщиной приблизительно в 3/4 ар-

шина. В каждой почти крестьянской избе по 3 окна и они всегда обращены на улицу, двери делают сквозные: одни выходят на улицу, другие – во двор.

ЦДДА України в Києві, ф. 2205, оп. 1, спр. 323, арк. 4 зв.–5

37. *Церковно-приходський літопис Свято-Михайлівської церкви с. Футори Старокостянтинівського повіту, 1890-ті рр.* (нині с. Хутори Старокостянтинівського р-ну Хмельницької обл.)

Дома и постройки в футорецком приходе находятся в жалком состоянии. Чрезмерная дороговизна строевого деревянного материала служит причиной того, что строятся избышки очень малые, низенькие. В них мало воздуха даже для одного человека, не только для семьи иногда в 5, 6 и 10 душ. ...Особенно в зимовую пору при закрытых плотно окнах и дверях дается чувствовать гнилой, затхлый, спертый воздух, пропитанный всевозможными запахами растительных веществ, употребляемых в пищу, грязного белья, испарины и навоза от кур, телят, ягнят, поросят. Это служит причиной заболевания людей хроническими болезнями. Строят дома преимущественно из дерева, на столбах, закапываемых в землю, без подмуровки, к которой крестьянин относится вообще враждебно. Столбы дубовые. Верх сосновый. Этот лес везут их хролинских, полонских и славутских лесов, за 50 и 70 верст. (План житла: хата + сіни + комора).

ЦДДА України в Києві, ф. 2205, оп. 1, спр. 327, арк. 6 зв.–7

38. *Церковно-приходський літопис Свято-Покровської церкви с. Збитина Дубенського повіту, 1895 р.* (нині с. Збитин Дубенського р-ну Рівненської обл.)

Избы крестьян строятся обыкновенно из крупного соснового дерева и сениа разделяются на две равные половины, из которых одна составляет жилую комнату, а другая кладовая. В сенях два противоположных выхода. Окон в доме всегда три – два обращены на улицу, а третье на противоположной сим стене.

ЦДДА України в Києві, ф. 2205, оп. 1, спр. 341, арк. 10

39. *Церковно-приходський літопис церкви і приходу с. Добрятин Дубенського повіту, 1892 р.* (нині с. Добрятин Млинівського р-ну Рівненської обл.)

(До приходу належать три поселення. В кожному з них селянські хати збудовані – М. К.) по одному шаблону, только размеры изб не одинаковы. Изба вся сложена из толстых круглых сосновых колод в сруб, а после за недостатком колод строятся избы в столбы. Выход из избы всегда парадный на улицу, другой черный – на задний двор или в садик при доме или на огород. Изба каждого домохозяина состоит из трех отделений: 1) собственно изба с печью русскою и кое-где есть плиты – жилая; 2) сени с выходами на две стороны, и 3) кладовая, к которой всегда делается вход их сеней.

ЦДІА України в Києві, ф. 2205, оп. 1, спр. 354, арк. 11–11 зв.

40. *Церковно-приходський літопис Свято-Миколаївської церкви с. Малина Дубенського повіту, 1895 р.* (нині с. Малин Млинівського р-ну Рівненської обл.)

Избы крестьян деревянные, с трубами, беленные. Строятся они большею частию в сруб из тесанных сосновых или березовых брусьев на дубовых подвалах; есть построены в столбы у более недостаточных крестьян; крыши исключительно соломенные на четыре ската. (Горизонтальный план житла: хата + сіни + комора. Два виходи із сіней).

ЦДІА України в Києві, ф. 2205, оп. 1, спр. 357, арк. 6

41. *Церковно-приходський літопис Різдово-Богородичної церкви містечка Вишгородка і Свято-Михайлівської церкви с. Влащинці Кременецького повіту, 1892 р.* (нині відповідно с. Вишгородок і с. Влащинці Лановецького р-ну Тернопільської обл.)

Быт вышгородецких прихожан в настоящее время в сравнении с прежним далеко лучше. Прежде они в маленьких хижинах (проживали – М. Г., М. К.)..., а теперь редко где встретишь старый дом деревянный или глиняный, а все каменные, огромные о двух и даже о трех комнатах дома...

ЦДІА України в Києві, ф. 2205, оп. 1, спр. 407, арк. 22 зв.

42. *Церковно-приходський літопис церкви і приходу с. Верещаки Кременецького повіту, 1894 р.* (нині с. Верещаки Лановецького р-ну Тернопільської обл.)

Избы ... тесны и малопоместительны. Вследствие недостатка в дереве и камня избы строятся по большей части глинобитные, кроются соломой. Правда, в последнее время, и то у более зажиточных крестьян, является стремление к устройству более удобных, обширных и на вид красивых помещений; они строят избы из камня, о двух и трех комнатах; кроют крышу черепицею, делают окна с отворяющимися рамами.

ЦДІА України в Києві, ф. 2205, оп. 1, спр. 408, арк. 23 зв.

**TRADITIONAL HOUSING OF PEOPLE LIVING IN HISTORIC
AND ETHNOGRAPHIC VOLHYNIA
(based on archive sources of the late 19th century)**

Mykhailo HLUSHKO

Ivan Franko National University of Lviv,
Chair of Ethnology

1 Universytetska str., 79000, Lviv, Ukraine

Mykola KRYKUN

Ivan Franko National University of Lviv,
Chair of History of Central and Eastern Europe,

1 Universytetska str., 79000, Lviv, Ukraine

Based on parochial annals of the Volhynia church and archaeological society stored at the Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv, traditional construction of people living in historical and ethnographic Volhynia in the late 19th century has been considered. In particular, the case is about horizontal planning of peasant houses, their parameters, construction material, technology for walls erection, number of windows and doors, heating system, etc. The attention is also focused on the latest trends and phenomena in housing construction, frequency and geography of their distribution. The review article is complemented by a collection of archival documentary evidence of housing in the Volhynians in 1885–1896.

Key words: ethnology, history, written sources traditional housing, historic and ethnographic Volhynia, late 19th century.

Стаття надійшла до редколегії 12.10.2018

Прийнята до друку 27.10.2018